

Унікальна книжка. Книжка якої не вистачало в нашій літературі. Про війну але так, як ніхто про неї не пише. Читати її — знати, бачити і розуміти більше про те, як жили люди у війну, і не картонно-стандартно, а по-людськи.

*Олена Захарченко,
лауреат міжнародної
літературної премії «Гранослов»,
премії літературного конкурсу «Смолоскип»,
літературної премії імені Олеса Гончара*

Передмова

Ключових персонажів книг Олександра Євтушка не можна назвати героями.

Важко говорити про них і як про дійових осіб.

Творча манера Євтушка якраз в тому й полягає, щоб узяти з гущі українського життя пересічну, а тому не героїчну й не дуже діяльну особу, звалити їй на голову критичну ситуацію — і разом із читачем спостерігати подальшу долю свого персонажа. Криза родинних стосунків звалюється на чільного персонажа роману «Рома і Дмитро Трироги», несподівана закоханість — на протагоніста відзначеної премією «Смолоскип» і найвідомішої станом на сьогодні Євтушкової повісті «Пиво з абрикосів»...

А персонажі «Чорного солдатики» потрапляють у вир Другої світової війни. А конкретно — до батальйону поліції райхскомісаріату Україна. І якщо головний антагоніст сюжету Борис Ковровський добровільно записався у батальйон служби охорони порядку, тобто «шущманшафт», бо він — апологет Третього Райху, сили та моці німецького європеїзованого цивілізаторства, він захоплений нацизмом

і його здобутками, то протагоніст Лонгин Бас до часу примусової мобілізації живе так, щоб мало думати, а більше покладатися на батьків та діда. Лонгин при німцях спочатку працює на заготівлі лісу, потім влаштовується на лісозавод, де спостерігає загострення стосунків між українцями та поляками.

Він не розуміє: служити йому вірно у німецькому «колаборантському» батальйоні, чи вслід батькам писатися на примусово-добровільну «вербовку», щоб стати остарбайтером.

Подальші події — це історія українців на службі у німецької окупаційної влади, викладена багатослівною мовою, свідомо захаращеною автором десятками незрозумілих термінів та діалектизмів. Стиль книги цілком відповідає стилю зображеної епохи. До речі, стилістична генеза прози Євтушка прочитується безпомилково: по лінії світової літератури вона виводиться від Набокова, а по лінії українського красного письменства — від гурту «Бу-ба-бу», насамперед — від Олександра Ірванця.

Юрій Камаєв колись зазначив в інтерв'ю, що найкращу художню прозу про кожна велику війну пишуть онуки тих, хто в ній воював. Хрестоматійні зразки, що підтверджують такий висновок, — «Знедолені» Гюго, «Війна і мир» Толстого та «Звіяні вітром» Маргарет Мітчелл. У сучасній українській літературі вже маємо до десятка добрих текстів про Другу світову, написані авторами, що народилися в 1970-х роках. «Третя кабінка Лос-Анджелес» Олени Захарченко, «Мед з дікалоном» самого Юрія Камаєва...

З несподіваного боку цю картину доповнює пазл Олександра Євтушка — «Чорний солдатик».

*Сергій Синюк,
лауреат премії імені Уласа Самчука.*

«6/4/1943 № 28\5
Rayonsverwaltung in Klewanj Auf den Rayonchef in Klewanj:
Anordnung
Lauf der Verordnung des Kommandeurs der
Sicherheitsdienst SD und SS in Rovno ordnen ich an in Ihren
Rayon eine Registrierung der Männer \Ukrainer\ geborenen
in Jahren von 1918 bis 1924 einsdringlich, durhsachehsen.
Und eine besondere Registration aller Offizieren,
Unteroffizierieren, Maschieneugewehreschieger
geschutsesehieger, Krankengpfleger und Feldscher.
Bataillonskommandeur Oberst \—\ Unterschrift.
Auf Original stirnnot:
Rayonchef: J.A.»¹

Перша частина

Подих живиці та сморід дьогтю закидали у ранковому повітрі, наче в бридкому зляганні, а лядо², на якому лежав плац і стояло наше літницько, скочувалося височеними соснами до Деражненської дороги.

— Виходь! — позаду гукнув розводящий третьої чоти Тулер.

Він штурхонував те опудало від шопи на плац.

...Зараз не до нього і я вернувся з коридору в старшинську, за стіл.

Сотник наполягає щодня вести журнал бойових дій. Сьогодні 8 липня 1943 р.: «Згідно наказу командувача Вермахту в Райхскомісаріаті Україна, генерала авіації Кітцінгера, боротьба з незаконною торгівлею є нагальною справою оборони та економіки Райху. Базари в невстановлені дні заборонені.

¹ 6/4/1943 № 28\5 — Окремий Відділ Безпеки до Голови Районної управи в КЛЕВАНІ. Зарядження: Згідно розпорядження Командира Безпеки СД і СС в Рівному, заряджую перевести у Вашому районі реєстрацію чоловіків (українців), народжених в роках із 1918 по 1924 включно. Та окрему реєстрацію всіх старшин, підстаршин, кулеметників, гарматників, санітарів та фельдшерів. Командир відділу полковник... 7.4.1943

² Лядо — підвищення у лісі, поросле щогловою сосною.

Мінова торгівля між українцями та німецькими вояками карається. Сотня Кореніцького в складі батальйону охорони порядку провадить обшуки та реквізицію німецьких речей та продуктів, яким населення Клевані вимінюється між собою.

За ніч командою старшини Янчика відібрано два півмішки молоді картоплі, дві шинелі, пара черевиків та гребінці із зігами. За вчорашній день командою старшини Покальчука на шпіц-пункті¹ переїзд «Лірнікі» перевірено і пропущено двадцять підвід, чотири авто, сімнадцять піших. Командою розводящого Янишевського у нічний час нікого не затримано.

Оскільки наступ на терористів-більшовиків та їх місцевих поплічників розвивається біля столиці у вигідному світлі, гавптман² Асмус, згідно домовленості з штабом генерала фон дем Баха, запрошує додаткові сили з батальйону, оскільки існує небезпека, що банди, які спочатку повністю були приголомшені наступом, все-таки знайдуть в собі сили оговтатися і організувати оборону. Про це повідомлено командира сотні письмово.

Замість вибулого утікача Гузіка до розташування сотні прибув мобілізований Бас».

От послав мені дід те опудало. Бас Лонгин Гордійович...

Спека ледь спала, а треба на плац, бо скоро застукає рейка — дзвенить, наче мантачать косу. Навчання строем для солдата найнижче, однак і найпотрібніше. Он, у команді Янчика стрільці найстарші, кілька під вусом, з наглими і не раз до мене осоружними поглядами. Розводящий їхній, єнкало^{3*} Братковський, денну команду для патрулювання містечка готує віддано. Втім, і Покальчук з Янишевським тримають дисципліну. Янишевського, сина чоботаря-ундовця, Покальчук призначив розводящим другої і очільником денної команди на шпіц-пункт. І коли то ми обмундируємося

¹ Spitzen-punkt — опорний пункт.

² Hauptmann — капітан.

³ Єнкало (пол. jałkalo) — заїка.

по-справжньому, як українська добровольча армія, адже в генерал-губернаторстві вже готують першу дивізію, а ми досі тут.

Зинг, зинг¹! Неповне пошикування без команди Братковського мляво кричить «Слава фюреру!». Вахмайстер² Ліхте закликав до великої довіри — я тлумачив.

— Нічній команді другої чоти виходити на варту переїзду. На шпіц-пункт!

Я став за два кроки позаду і помітив, що зелені бриджі сотника та його чорний, з прогалинами замість погонів, кітель знову погано прасовані. Він так само пишномовний, як наш оберст³:

— Підвести командирів — то все одно, що родину! Наш командир гер вахмайстер не мусить нагадувати, що в час особого військового положення не можливий жоден ексцес. Дезертирство, запізнення з увільнення, побутові пригоди — вага порушень чи політичних злочинів покладається однаково на всіх українців, на стрільця, а чи цивільного. Перевірте перепустки по району й особливі дозволи для гебітсу⁴.

Вихопився Покальчук:

— Так є, пане сотнику!

— Дозволяю відбути на дводобове увільнення. Гарної неділі з родинами!

Одоробало глянуло на мене, на них, і з жалістю опустило банькуваті очиці. Відчув, кретин.

— Бас, п'ять кроків наперед! — сотник дивився, як той несміливо ступав, похитуючись. — Новобранця Баса наказом

¹ Sing — співати.

² *Вахмайстер* — *Wachtmeister* — звання молодшого складу поліції Німеччини; також військове звання військ СС, відповідало унтер-офіцеру в армії.

³ *Oberst* — полковник.

⁴ *Gebiet* — адміністративно-територіальна одиниця на тимчасово окупованій Третім Райхом території України під час Другої світової війни.

вахмайстера Ліхте та моїм наказом зачислено до третьої чоти окремої сотні батальйону Самооборони Райхскомісаріату України. Новобранець мусить коритися наказам усіх командирів сотні і батальйону з німецької та української сторони без зволікань. Порухення карається включно зі смертю.

Остолоп навіть не глянув, затис у жмені бойовий девіз, гаптований довкола гакенкройца¹: True tapfer gehorsam. Вірний, хоробрий, слухняний!

— Хто не відходить до увільнення, повинен служити удвічі пильніше. Покальчук, караули Селепина тобі передав? — сотник ще покомандує і ляже спати.

— Тулєр, розводь.

— Перший караул — на стежах. Другий караул — Самсонок, Тимошук, Ковальчук, Пікуза, Бобко. Третій — Журавель, Демидович, Яценя, Шкіндер, Бас. Розпис збірних караулів закінчено.

Янчик просив Тулєра собі у чоту, так Селепина не віддав, бо старанного, рівного і справного до наказів самому треба.

А я розберусь з обополю. Сніданку його позбавили, бо в штрафі сидів.

— Бас, до мене.

Упевнившись, що кликав саме я, ще й оглянувся, бо інші хлопці йшли у літнисько. Підходив нерішуче, і з такими голодними очима заглядав у мій повний полумисок, що я показово перекинув одну ногу через лаву і, підсунувши йому свою порцію та свій же другий кусень хліба, відвернувся. Сів, руки трясуться, розстібнув маринарку² — видно щось недобре розриває його.

¹ Hakenkreuz — свастика.

² Маринарка (пол. *marynarka*) — жакет, куртка.

— Їж, обапола, їж — не вдався. Тепер ти айнгаміш¹, маєш поблажку законну, номер п'ять тисяч сорок три². Запам'ятай.

Номери тих наказів про наше військо нехай закарбовує, то, якщо дотумкає, добра нам поблажка. Він відпові як завжди — чи то набурмосений, чи переляканий. Не онук він Скаженого Поручика, тільки зовнішня подоба.

Чому два доноси за два дні? Може, шукати їх буде такою ж марною справою, як шукати винуватця смерті мого батька. Адвокат Жмудовський був покручем полячиська та русина (так дід казав), не поділив з жидом царську земельку. Замах був на нього, а з батьком переплутали.

Кружка голубої емалі була з іржавою плямою — його батька чи діда?

Ліхте подав порожню миску Самсонюку і встав. Його потягало лісами Остлянду³, і в обозі⁴ служив, і жидівські лахи патрав та зуби збирав. Вахмайстер жує кашу квапно. Почерк Самсонюка я вже перевіряв — до нашої сотні прийшов з гнидами, зі схрону витягли, має ще меншого брата і могли мобілізувати замість нього, казав Янишевський.

Дід думає, що одоробло стане в пригоді... Його, коли вихлептав кашу, я гукнув знову.

— Бас, іди за мною! — треба показати сотнику, що про ті доноси я не забув.

Коли зайшли до старшинської, одоробло поглядом вчепився у моє підборіддя — може, тому, що мій дід назвав мої губи жидівськими.

¹ Einheimisch — місцевий.

² Номер п'ять тисяч сорок три... — накази командування Вермахту до сухопутних військ про добровільних помічників німецьких військ та поліційні підрозділи окупованих народів Сходу 8000\42 і P5000\43.

³ Ostland, Das Reichskommissariat — буквально «Райхскомісаріат Східного краю», — цивільний окупаційний режим, встановлений Нацистською Німеччиною в країнах Балтії (Естонія, Латвія і Литва) та більшій частині Білорусі.

⁴ *Обоз* (пол. obóz) — табір, концентраційний табір.

— Арбайт-картка¹ де?.. Протермінована... А то що?

— Від батьків осталося, — голос, як із комина. — Бомага на хату. Твоя ж мати...

У нього, мабуть, в горлі давкий клубок. Рипнуло за перегородкою і я виструнчився.

— Честь пану сотнику!

Сотник вийшов і став його розглядати.

— Нейлінг² Бас, — доповів я.

— Мугу... «Мешканця посьолка Клевань-два, громадянина Райхскомісаріату Україна Баса Лонгина Гордійовича, тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року народження, скеровано до сотні Кореницького з Батальйону Самооборони... Так... — вголос зачитав сотник і додав: — Сьоме липня тисяча дев'ятсот сорок третього року»... Не бачу, що він тифусний. Не ренегат? Ти його знаєш?

— Трохи. З посьолка теж, — бо ж бомага, з якої читав, від мого діда.

— Скільки клясів?

— Сім, — відповів Бас.

— А чого не мобілізований з усіма?

— На заводі пиляв дошку на кріплення підсобником Kleinen Sägewerke.

— Він спочатку служив візником і лісорубом, — втрутився я і звернувся до одоробла. — У лісника гер Фауста, так?

Але той заперечив, махнувши вперто квадратною головою.

— У гер Вангера.

— Як з ідеологією? — запитав я знову.

— Струнко! — гукнув сотник. — Немає у нас іншої ідеології, крім служіння Райху та українському народу. Повтори!

— Немає... — і заткнувся.

¹ Arbeite-karte — робоча карта, трудова книжка.

² Neuling — новобранець.

А я взявся виручати:

— Треба казати: Служу Райху та українському народу!

Відповідь не була аж такою бадьорою і сотник сіпнув плечем. А я повів далі:

— Стрільбою володієш?

— Трохи. У повсехній¹ займався з радомкою².

— А з мосінкою? Невже не ходив по окопах, не балувався, коли стільки погубили їх більшовички?

— Ні, — наполог на своєму.

Наказавши простягнути праву руку, я дістав із шухляди каламарчик і став мастити його пальці чорнилом. Мастити пером треба ошадливо. Закінчивши великим, підсунув таблицю для відбитків і натиснув — слід був нечітким, замало чорнила. Я простягнув перо.

— Пиши прізвище.

Одоробло згорбився над столом.

— Чого читаєш? Штунда, чи що?

Я сам ненавиджу це «обязательство», бо воно ні до німецької клятви, ні до України. «Доповідати про випадки саботажу, дезерцію, змови, кліки, ворожу пропаганду, богохульство, наклепи на Фюрера, Райх і командирів. №83\ssk-24» — ще й по-російськи. Але наші вахмайстери наполягли. Клятва як у більшовиків, — сказав тоді Янчик, — все одно, що перехрестити чи пересватати. Сотник, який побував у хі-ві³, запевняв, що більшовицька чи ні, але це охоронна грамота.

— До служби готовий? Доноси маєш? Зарубай собі на носі: доноси для сотні — це зло. Якщо побачиш, що

¹ *Повсехна* (пол. powszechna) — загальна.

² *Радомка* — гвинтівка польського виробництва, заводу з м. Радом.

³ *Хі-ві* — нім. Hilfswilliger, Гільфсвіллігер — добровільні помічники Вермахту, яких набирали з місцевого населення на окупованих територіях і військовополонених.

хтось пише, або почувеш про це — треба доповідати пану сотнику або мені. Зрозумів?

Коли двері зачинились, сотник набрижив чоло.

— Ти б, ординарцю, у дитинство не грався.

— Ви ж самі наказали, я перевіряю, чи доноси — це фальшива тривога. Така ж наша настанова?

— Настанова! Ми готуємось воювати за Райх та український народ! Нам полковником Смородським дано наказ — комплектувати сотню і берегти кожного хлопця. Усіх цих нездалих вояків!

Тому одоробло Бас у сотні. (Не сотникова ж баба, до котрої ходить у містечко).

Хіба я не цього ж прагну? Цього. Але, може, замість наших двох вахмайстрів, Ліхте та Моргентагена треба було поставити одного, але справді бойового німецького офіцера. Чому наш полковник, який пройшов петлюрівську армію, не хоче підлягати гавптману Асмусу, і робить все по-українськи? Це ж така хаоса!

І хто її творить?

Я ще раз перечитав останній анонімний донос, який міг написати будь-хто із стрільців. Не старшини — Покальчук, Янчик чи Селепина пишуть грамотно. Я вже скільки разів пробігся тими карлюками, надтріснутими, наче позалазили скалки, — видно, що грамоти навчений хіба що батьком з одним клясом. Ярижка писана олівцем:

«Я поняв що то про нього кажуть. Просто який вже місяць те служите, нічого не вчаться. Тіки на фізику жалуються. А мені кажуть привик з Кубовичкою в спалених домах лускати насіння. Я їм їм хоч всю чоту туди заведу. Мені здається там без толку щось говорить. Та і про служба війну нема що говорити. Кажуть то тікай звідси, а то ще і на тебе будуть гонить. Я їм так скоро і буде

поход-айнзац¹. Ну спробуй, що ввечері робим? У нас ще є патрони і вінтовки. Хрунь воєнний є, тобі перелічити що в нас є? Я знов про того вішальника. А вони, та даже вбити тебе можна якщо хочеш на вулиці. То я хотів би знати у гер вахмайстера чи то арештований чи його вони вішали. Чи завезли у Рувне щоб мені не бояця за свою долю. Можна я це запишу і занесу до гер вахмайстера щоб переклав чи замажу себе доносом?»

— Це ж може влетіти у чужі вуха! — донос цей порушив нерви сотника добряче.

З одного боку наш командир батальйону, наш досвідчений оберст веде політику, щоб сотню не розпорости між жандармерією чи айнзац-командами. З іншого, якби приклад донощика наслідувала вся сотня, весь батальйон, тоді б й інші батальйони бачили приклад — і справа української добровільчої армії проти сталінської армади зрушила б з місця на раз. Але це розумію я, той безіменний ренегат-донощик і наш оберст, який уберігає батальйон від генерала фон дем Баха та спроб кинути нас в яке непрохідне болото Остлянду. Там коїться масакра, і звідти мало хто повертається...

По лицах шукати марно.

Одні рівняються на старшин, другі на грабунок, треті хочуть додому до свого рідного гною. От і Селепина нині вкотре відпросився у сотника до жінки, прихворіла дочка. А нас ганяти треба, муштрувати, ощадливо, але звитяжно. Це мої устремління, так, але й вибору не маю, тому, що живу та служу серед ренегатів. І надіюсь, що серед них мусять, мусять бути правильні ренегати, однодумці й патріоти України.

А якби знайшли — всипати б донощику кийками і до обозу.

¹ Einsatz — брати участь в чомусь, Der Einsatz — введення у бій; в даному випадку — справа, діло, акція.